

Eesti pagulaskirjanduse keskus ja perifeeria¹*Sirje Olesk*

Märksõnad: eesti kirjandus, pagulaskirjandus, Eesti NSV, kirjandusväli, kirjanduskaanon

Sissejuhatus

Eesti pagulaskirjandus on kaugemalt vaadates väike ja kompaktne. Käesoleva artikli eesmärgiks on vaadelda eesti pagulaskirjanduse eristumist keskmeks ja perifeeriaks ning väliseesti kirjandusvälja dünaamikat Pierre Bourdieu väljateooria valguses (vt Bourdieu 1999). Toetun peamiselt Eesti Kultuuriloolises Arhiivis säilitatavatele allikmaterjalidele, nagu Välismaise Eesti Kirjanike Liidu koosolekute protokollid, mälestused, kirjavahetused. Eeskätt kirjavahetuste analüüsimine annab võimaluse uurida lähemalt 20. sajandi II poole ideoloogilisi praktikaid ja inimeste mentaliteeti mõlemal pool raudset eesriiet.

Paguluse kolm põlvkonda. Kese

Miljonilisest rahvast põgenes Eestist 1944. aasta sügisel umbes 70 000 inimest (Raag 1999: 61–70). Õnnelikumad pääsesid üle mere Rootsi, vähem õnnelikud pidid koos sakslastega minema Saksamaale, kust suurem osa liikus hiljem Kanadasse, USA-sse ja Austraaliasse. Need neli maad saidki pärast Teist maailmasõda eestlaste peamiseks asukohamaadeks väljaspool kodumaad. Ameerikas ja mujalgi olid olemas juba varem välja rännanud eestlased, niinimetatud vana-diasporaa, kuid nemad ei olnud poliitiliselt ega ühiskondlikult kuigi aktiivsed. Uus pagulaskond oli seda aga kõige suuremal määral. Asutati eesti ajalehti, koole, laulukoore ja kõikvõimalikke organisatsioone. 1945. aastal asutati Rootsis Välismaine Kirjanike Liit (VEKL) ja umbes samal ajal ka esimesed kirjastused, millest keskseks kujunes 1951. aastal Lõuna-Rootsis Lundis loodud Eesti Kirjanike Kooperatiiv (EKK), kirjanike endi aktiivselt, mille aluskapitali andis eesti ärimees Enn Vallak (Kronberg 2002: 22–24).

Mis võiks iseloomustada Eesti diasporaad laiema, mis eristab seda näiteks vene emigrantidest, kes olid kogunenud Prantsusmaale ja USA-sse juba enne Teist maailmasõda? Esmalt – eesti pagulaskond oli sotsiaalselt ühtlasem. Eestist ei põgenenud aristokraadid mässava töörahva eest. Selle, kas minna või jääda, otsustas peamiselt võimalus pääseda Eesti läänerrannikule, sest tasu paadikoha eest jaksasid maksta paljud. Küsimus oli pigem inimeste isiklikes valikutes: osa inimesi tahtis minna või oli sunnitud minema, teine osa tahtis

¹ Artikli aluseks on rahvusvahelisel seminaril „Культура русской диаспоры“ („Культурные центры и „гнезда“ эмиграции XX века“) 05.02.2012 Tallinna Ülikoolis peetud ettekanne. Artikkel on valminud uurimisprojektide „Kultuuriloo allikad ja kirjanduse kontekstuaalsus“ (SF0030065s08) ja „Eesti kirjanduse pingeväljad 1956–1968“ (ETF9160) toel.

jääda. Olid veel needki, kes küll tahtsid minna, aga jäid hiljaks või ei saanud kohta paadis ja pidid rannikult tagasi pöörduma. Nende hulka kuulusid näiteks Friedebert Tuglas ja Uku Masing.

Teiseks – eestlased sattusid võõrsile selles mõttes soodsal ajal, et 1940. aastate lõpus algas läänes majandustõus, mis kestis 30 aastat. Nii jõudis enamik eesti pagulastest suhteliselt heale järjele. See tähendas, et nad said järjepidevalt toetada oma organisatsioone väikeste liikmemaksudega – tõeliselt suuri sponsoreid oli vähe. Üldiselt aeti ühiskondlikke asju paguluses luterliku kainuse ja kasinusega, kuid järjepidevalt ja edukalt. Kui 1990. aastate alguses väliseesti organisatsioone suleti või nende tegevus lõpetati (näiteks EKK või VEKL), siis olid need olnud hästi majandatud ja rahaliselt plussis.

Kolmandaks puudus eestlastest pagulaste hulgas kuni Nõukogude Liidu kokkuvarisemiseni märkimisväärne uus-diasporaa: uusi juurdetulijaid oli vähe, sest Eestist välja pääsemine oli keeruline. Kirjanikke praktiliselt ei lisandunud, küll aga silmapaistvaid teadlasi ja muusikuid, kellest kõige tuntumad on Neeme Järvi ja Arvo Pärt.

Nii hoidsidki eesti kirjanduse järjepidevust paguluses kolm põlvkonda Teise maailmasõja lõpul Eestist lahkunud literaate. Loomingut jätkasid juba Eestis tunnustatud kirjanikud Gustav Suits, Marie Under, August Mälk, August Gailit, Bernard Kangro, Karl Ristikivi, Gert Helbemäe ja teised. Jätkas põlvkond, kes olid kirjutama hakanud sõja ajal: Arvo Mägi, Valev Uibopuu, Kalju Lepik, Ilmar Talve, Arved Viirlaid. Väikesearvuline oli põlvkond, kes sai täisealisteks juba eksil: eesti keeles kirjutasiid neist Helga Nõu, Enn Nõu, Aarand Roos ja Elin Toona. Neist natuke nooremad (nagu Peeter Puide, Mare Kandre, Enel Melberg) hakkasid kirjutama asukohamaa keeles. Asukohamaa keeles tegid oma akadeemilist karjääri 1940. ja 1950. aastatel sündinud eesti päritolu humanitaarteadlased Maire Jaanus, Tiina Ann Kirss ja Thomas Salumets, kes on kõik tegelnud ka eesti kirjandusega.

Kui vaadata tervet eesti kirjanduse ajalugu kui ühte tervikut arenevas ajas, siis aastatel 1944–1956 loodi püsiväärtusega teoseid praktiliselt ainult paguluses. Edasi hakkas ka kodumaal taastekkima kunstiküps kirjandus. Paarkümmend aastat areneti kõrvuti, kusjuures kontakte oli väga vähe ja avalikud kontaktid puudusid hoopis. 1980. aastate lõpuks olid vanema põlve pagulaskirjanikud surnud, teised vanad ja väsinud ning – mis peaasi – väliseesti lugejate huvi kirjanduse vastu oli oluliselt langenud.

Eesti pagulaskirjanduse üks suuri probleeme oli ka vähene rahvusvaheline levik. Karl Ristikivi katsed saada avaldatud soome või rootsi keeles ebaõnnestusid pärast esimesi sõjajärgseid tõlkeid.² Väliseesti kirjanikest on vaid Valev Uibopuu loomingut tõlgitud küllalt suures ulatuses, peamiselt soome keelde. Rootsi kultuuriringkonnad olid sel ajal pagulaste

2 Karl Ristikivi päevikust näeb, et tal oli kontakte just soomlastega, kes ka tõlkisid Ristikivi paguluses ilmunud teoseid (teadaolevalt näiteks „Hingede öö“ ja „Viimne linn“). Ilmunud on aga vaid „Kumppanukset“ (1942), „Yrttitarha“ (1945), „Oikeamielisen miehen talo“ (1953); bibliograafia järgi ka „Kristus med ogon av glas“ (1946).

suhtes üsna ignorantsed ja sageli lausa tõrjuvad. Kuigi Soomes oli paljudel eesti pagulastel vanu tuttavaid, muutus Soome kirjastuspoliitika president Kekkoneni soometunud poliitika ajal pagulasi ja vastavalt ka pagulaskirjandust vältivaks (Lilja, Olesk 2005).

Eesti pagulaskirjanduse kese kujunes välja ja jäi püsima Rootsis. Selles keskmes oli väikesearvulise Välismaise Eesti Kirjanike Liidu kõrval oma kirjastus, Eesti Kirjanike Kooperatiiv, ja oma kirjandusajakiri, Tulimuld. Nii kirjastus kui ajakiri asusid Lundis, kus elas nende juht ja ülevahoidja, väsimatu ja viljakas Bernard Kangro, kelle abiliseks oli hilisem Lundi ülikooli soome-ugri keelte dotsent Valev Uibopuu. Mõlemad on eesti kirjanduskaanonis olulised autorid.

Eesti kirjanduse klassikalised autorid diasporaas elasid sel ajal peamiselt Stockholmis: Gustav Suits, Marie Under, Karl Ristikivi, August Mälk, Kalju Lepik, alguses ka Ilmar Talve, või Lundis: Valev Uibopuu, Bernard Kangro. Nii on põhjust iseloomustada paguluse kirjanduselu keskust kui Lundi–Stockholmi telge. Välismaise Eesti Kirjanike Liidu esimene esimees oli August Mälk kuni 1982. aastani, temale järgnes Kalju Lepik ja alles 1999. aastal, pärast Lepiku surma, sai esimeheks keskmesse mitte kuulunud Enn Nõu, kelle juhtimisel Välismaine Eesti Kirjanike Liit lõpetas 2000. aastal oma tegevuse ja ühines Eesti Kirjanike Liiduga.

Rootsis elavad vanema põlve eestikeelsed kirjanikud olidki – osalt oma autoriteedi toel, osalt kirjastuse kaudu – eesti pagulaskirjanduse hierarhia tipuks. Kirjas Jaan Kaplinskile 1966. aastal ütleb Hellar Grabbi nende kohta nii:

Vaata: Ristikivi, Kangro, Lepik, Uibopuu, Mägi, etc. on see eesti pagulaskirjanduse establishment, kes [on] teine-teise vastu väägade sõbralikud alati isekeskis ja omavahel ja avalikult. Kuna siis väljapool seda establishmenti on sellised hirmsad mehed kui mustkapten Laaban, verine norija Grünthal, noor ülbe Iliste, kummaline mees Ameerikast Grabbi ja kogu see mana manuliste puntshaft. (Sõprade kirjad 2013: 68–69.)

Kõrvalseisja Grabbile võisid asjas niimoodi paista, aga nimetatud kirjanikud olid tõesti populaarsed, suur hulk nende loodud teoseid on jäänud eesti kirjanduse kullafondi ja kui Nõukogude Eestis ühel lühikesel perioodil oldi valmis üksikuid pagulaskirjanduse teoseid avaldama, otsiti ja leiti avaldamisväärset just nende kirjanike loomingust. Nii ilmusid Eestis 1965. aastal August Mälgu „Kevadine maa“ (Endel Sõgla järelsõnaga), 1966. aastal Karl Ristikivi „Imede saar“ ja pisut hiljem kolm väikest luulekogu ajalehe Kodumaa lisana (autoriteks Kangro, Lepik ja Arno Vihalemm).

Perifeeria. Kodumaa küsimus

Need autorid, kes eri põhjustel ei saanud oma teoseid avaldada Eesti Kirjanike Kooperatiivi kaudu, kuuluvad automaatselt teise ringi, „perifeeriasse”, millesse nad võivad suhtuda isegi mõistvalt, nagu näeme Helmi Rajamaa päevikust 1965. aastal: „Kooperatiivi jaoks olen ikka liiga nõrk, kuigi säälgil on üsna kesiseid asju ilmunud” (Rajamaa 1999: 51).

Helmi Rajamaa tunnistus on siitpoolt vaadates enesekriitiline, kuid aus. Eesti Kirjanike Kooperatiivil oli oma kolleegium (näiteks 1960.–70. aastatel kuulusid sinna Kolk, Mägi, Mälk ja Ristikivi), kus üsna nõudlikult saabunud käsikirju sõeluti ja küllalt palju neist jäeti ka vastu võtmata, peamiselt esteetilistel kaalutlustel (Kronberg 2002: 85–111).

Nõnda kujunes välja eesti pagulaskirjanduse perifeeria – s.t autorid, keda eri põhjustel ei lubatud selle keskmesse Stockholm–Lundi teljel. See „perifeeria” võis paikneda igal pool mujal – Washingtonis sama hästi kui Oklahomas, see võis olla ka Uppsalas, kus elas noor vihane Enn Nõu, kelle teoseid kooperatiiv alguses avaldamiseks võtta ei tahtnud ja kes koondas nooremaid autoreid omaette novellikogumikku (vt Laak 2010; samuti Marin Laagi artiklit käesolevas ajakirjanumbris).

Hierarhia vastu mässasid peamiselt nooremad autorid, kes tundsid, et jäävad kirjanduslikust keskmest kõrvale ega pääse parnassile. Kõrvalejäetud – kas nooremad, mujal kui Rootsis elavad või isiklikel põhjustel mässajad – kujundasid oma keskuseks uue kirjandusajakirja Mana. Selle asutas 1957. aastal Rootsis luuletaja ja esseist Ivar Grünthal, kes ei sobinud Eesti Kirjanike Kooperatiivi ja Bernard Kangroga mingitel väga isiklikel põhjustel. Grünthaliga solidariseerus anarhist ja sürrealist Ilmar Laaban, kes kirjutas vähe, kuid omas autoriteeti nooremate seas. Teised Mana pooldajad kuulusid samuti peamiselt pagulaste nooremasse põlvkonda.

Mis eristas Mana Tulimullast ja sedakaudu ka perifeeriat keskmest, oli suhtumine kodumaasse. Minu hüpotees on, et need, kes jäid kirjanduslikust keskmest kõrvale, otsisid kontakti omavahel ja kujundasid oma keskuseks kodumaa, s.t uue, eeskätt mittenomenklatuurse kirjanduse Nõukogude Eestis. Pagulaskirjanduse keskmes Nõukogude Eestis loodavat kirjandust avalikult ei tunnistanud, olgu see siis võimutruu või võimukriitiline. Otsustav oli väljaandmise fakt okupeeritud kodumaal. 1960. aastate algusest hakkas aga üks seltskond – Mana on siin koondav jõud – üha enam jälgima kirjandust kodumaal ning hakati ka võimulust mööda Eestis käima.

Suhtumine kodumaasse jagas pagulasi esimestel sõjajärgsetel kümnenditel üsna järsult. Üldine arusaam oli, et okupeeritud kodumaa ametlike võimudega ei suhelda. Loetlegem nimesid: Gailit, Mälk, Uibopuu, Kangro, Ristikivi, Lepik, Talve – keegi neist ei tulnud Eestisse enne 1990. aastat. Kangro ei tulnud üldse kunagi. Kangrot kutsuti korduvalt kodumaale pärast 1991. aastat, ta valiti Tartu Ülikooli audoktoriks, tema kodutalus avati muuseum – ta jättis tulemata.

Veel 1977. aastal kirjutas Valev Uibopuu oma endisele naisele Tuuli Reijonenile, kes oli Eestis käinud, Uibopuu sugulastega kohtunud ja pidanud jälle kord seletama, miks Valev Eestisse ei tule:

Kuidas teha see asi neile arusaadavaks? Esiteks, mu süda ei kannataks välja seda, mis seal näha oleks, see oleks mulle liiga suur katsumus. Teiseks – mis on ehk veel tähtsam – kui ma omal ajal põgenesin

maalt sellepärast, et see maa ei olnud enam vaba, kuidas ma nüüd läheksin sinna ja jätaksin mulje, et olen leppinud olukorraga, vahest isegi muutnud oma meelt ja valmis praegust olukorda heaks kiitma? Kas ei ole üldiseltki tähtis, et keegi jääks enda juurde, kuigi ise sellepärast kannataks? Pealegi, kui võtta arvesse, et ma kavatsen kasutada iga võimalust siin, et selle maa olukorda valgustada. Võitluspostil olev inimene ei saa lihtsalt minna selle võimu all olevale maale, mida ta ründab.³ (Valev Uibopuu Tuuli Reijonenile 18. augustil 1977. Tik S.O.)

Need, kes olid sõdinud Saksa poolel, olid pealegi isiklikult ohustatud, kui tuletada meelde ENSV-s läbi viidud kohtuprotsesse sõjakurjategijate üle ja kasvõi näiteks Karl Linnase saatust (vt Maripuu 1998). Nõukogude Eestit ignoreeris ka suurem hulk keskmise põlvkonna kirjanikke, kelle jaoks oli mõeldamatu tunnustada Eestit okupeerivat režiimi. Need pagulas-kirjanduse keskmesse kuuluvad autorid, kes kirjutasid eesti keeles ja hoidsid oma kaastööga üleval Eesti pagulaslehti, hoidusid avalikult Nõukogude Eesti kirjanduse kohta mingit arvamust avaldamast. Mõnikord avaldas teateid kodumaise kirjanduse kohta ajakiri Tulimuld, kuid üldine hoiak oli ignoreeriv. Hilisemas intervjuus on Raimond Kolk ütelnud: „Me teadsime küll, mis siin toimub, aga me ei kuulutanud seda“ (Kolk 2007: 228).

Väga valgustav dokument on selles küsimuses Karl Ristikivi päevik. Ristikivi loeb päris palju raamatuid, kuid nende hulgas ei maini ta kunagi ühtegi teost, mis oleks välja antud Nõukogude Eestis. Ometi on neid talle saadetud, sest päevikus nimetab ta, et on saanud raamatupakke Tallinnast „sellelt sidemete pidamise ühingult“.⁴ Kunagi aga ei kirjuta ta, missugused raamatud neis pakkides olid ja mida ta nendest arvas. Samal ajal on Ristikivi vähemalt kahel korral võtnud sõna kodumaise kirjanduse kohta.⁵ Ristikivi ettekanne „Kirjanduse olukorrast kodumaal“ on iseloomulik: ta räägib 1966. aasta veebruaris toimunud ENSV Kirjanike Liidu V kongressist, toetudes kodumaistele ajalehtedele, peamiselt Sirbile ja Vasarale. Ta tunnistab muutusi eesti kirjandusmaastikul, kuid peab neid ebapiisavateks. Ristikivi märgib, et kodumaal vaieldakse parasjagu kahe lühiromani, Mati Undi „Võla“ ja Enn Vetemaa „Monumendi“ ümber, kuid tunnistab, et ei ole neid ise lugenud. (Ristikivi 1996: 95–111.) Ka Ilmar Talve räägib oma

3 Miten tämän asian voisi saada heille ymmärrettäväksi? Ensiksi, sydämeni ei kestäisi sitä mitä siellä on nähtävänä, se olisi liian suuri koetus minulle. Toiseksi – ja ehkä vielä tärkeämpänä – kun olen aikoinaan poistunut maasta sen takia että maa ei enää ollut vapaa, miten sitten nyt menisin sinne ja jättäisin vaikutelman, että olen leppynyt nykyisen olotilaan, kenties muuttanut mieleni ja valmis hyväksymään olevat olot? Eikö ole tärkeätä yleisesti että jokunenkin pysyy kannassaan, vaikka itse siitä kärsisikin? Lisäksi, jos ottaa huomioon, että aion käyttää jokaisen tilaisuuden täällä hyväkseen valaistakseen maani tilaa. Ei taisteluasemassa oleva ihminen voi mennä noin vaan sen vallan alistuspiiriin jota vasta hyökkää.

4 Ühing on muidugi VEKSA (Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Ühing, KGB variorganisatsioon); vt Ristikivi 2008: 782.

5 Üks on lühike artikkel „Nõukogude kirjandust jälgides“ (ajalehes Sõnumid 1965, nr 2, lk 5; ilmunud ka teistes lehtedes eri pealkirjade all; viidatud Ristikivi 1996: 511 kaudu). Teine on ettekanne 2. aprillil 1966 Eesti Rahvusfondi koosolekul Uppsalas teemal „Kirjanduse olukord kodumaal“ (ilmunud Ristikivi 1996: 95–111).

autobiograafilises triloogias palju kirjandusest ja isegi nimetab Turu linnas kohatud eestlasi, kuid ei maini kordagi ühtki Nõukogude Eestis välja antud kirjandusteost.

Miks? Eesti pagulaskirjanduse teke ja säilimine oli omalaadne ime, kui pidada meeles seda, kui vähe oli paguluses võimekaid kirjanikke. Kuid see ime ei sündinud jumala armust. Vanemad ja keskmise põlve kirjanikud kirjutasid eesti keeles, sest nad ei soovinud leida endale paguluses muud eluviisi. Kui neil olidki töökohad Rootsis (Ristikivil kindlustusseltsis, Lepikul Eesti Majas, Uibopuul Lundi ülikoolis), oli nende minapildis kesksel kohal arusaam endast kui eesti kirjanikust. Samal ajal said nad niisugust minapilt hoida vaid tingimusel, et nende raamatutele jätkus ostjaid ja lugejaid. Seepärast tuli eestikeelset kirjandusvälja eksilis hoida enda käes ja toimivana. Igasugune konkurents, igasugused muud teosed oleksid seda välja lõhkunud ja ohustanud selle toimimist. Eestikeelse kirjanduse kestmine paguluses onenes tegelikult selle välja kompaktsusest ja ei saanud lubada, et seda ohustaks keegi väljastpoolt.

Loomulikult ei kujunenud niisugune situatsioon välja otsekohe. Paguluse esimestel kümnenditel valitses pigem usk, et kirjutades ja kirjastades eestikeelseid raamatuid hoitakse eesti kultuuri järjepidevust. Seda hoiakut väljendab Bernard Kangro kinnitus 1955. aastal ajakirjas Tulimuld: eesti kirjandus ei ole jagunenud kaheks, vaid on lihtsalt ajutiselt ära kolinud üle mere (Kangro 1955: 45). Hiljem, 1960. ja 1970. aastatel olukord muutus, sest kodumaal astus esile uus, rohkearvuline ja kirjanduslikult andekas põlvkond. Kodumaistel kirjanikel oli palju eeliseid: toimiv kirjastussüsteem, oluliselt rohkem lugejaid, aga ka ühiskonna suletus, mille tõttu omakeelse kirjanduse roll oli hoopis suurem kui diasporaas. Võõrkeelse kirjanduse (kui vene keelt mitte arvestada) kättesaadavus oli kogu nõukogude aja piiratud. Samal ajal tunnistasid paguluse nooremad põlvkonnad üha sagedamini välismaise eestikeelse kirjanduse ahenevat perspektiivi. Nii tuligi keskmesse kuuluvatel autoritel enesetele tunnistada, et nad võitlevad võitlust, mida võita pole võimalik.

EKK kirjastus ja ajakiri Tulimuld tegelesid peaaegu eranditult pagulaskirjanduse probleemidega. Kui kirjastus kavandas ülevaatesteost eesti kirjandusest sõja järel, kaaluti alguses võimalust teha üks ja kattev eesti kirjanduse ajalugu, kuid sellest siiski loobuti ning avaldati 1973. aastal raamat „Eesti kirjandus paguluses” – autoriteks keskmise ehk Bernard Kangro, Arvo Mägi ja Karl Ristikivi.

Bourdieu terminoloogiat kasutades võib seda seletada olukorraga, kus eestikeelse kirjanduse väli paguluses oli hõivatud ja sinna polnud mingit lisakoormust (uusi autoreid, kodumaiseid teoseid jne) vaja (Bourdieu 1999: 30). Autoriteetsed vanema põlve pagulaskirjanikud ja -kriitikud olid avalikult kodumaise kirjanduse vastu – eriti raevukalt näiteks Artur Adson, aga ka Ants Oras, Karl Ristikivi, Bernard Kangro. Põhjused on mõistetavad – nende endi looming oli kodumaal keelatud ja nende kohta oli ilmunud eesti ajakirjanduses jõhkraid paskville.⁶

6 Vt nt Parve 1958.

Jääb üle ainult imestada, kui vähe oli paguluses kirjanikke, kui kitsukesed olid nende võimalused – ja kui mitmekülgse loominguise pärandi nad sellest hoolimata maha jätsid. Kuid see tähendas kokkuhoidmist ning sellega paratamatult kaasnevat konkurentide tõrjumist. Aastakümnetega muutusid eesti keeles kirjutatud pagulaskirjanduse võimalused üha ahtamaks. Asukohamaadel kohaneti, loeti teistes keeltes, tunti huvi kodumaiste noorte autorite vastu, kes mõjusidki värskemalt ja kaasaegsemalt, ning Stokholmi–Lundi kirjanduslik telg jäi üha rohkem asjaks iseeneses. 1991. aasta kevadel on Valev Uibopuu kirjutanud oma sugulasele Enn Vallakule tema „ristilapse“, Eesti Kirjanike Kooperatiivi kohta järgmist:

Firma on ju nii kaua vastu pidanud nagu keegi algul poleks uskunud (40 aastat tänavuse aasta alguseks!). Kuid nüüd on see ilmselt jõudmas kriisiseisundisse, kus otsad enam hästi kokku ei lähe. Ühelt poolt on see majanduslik, teistpoolt personaalne olukord. [---]

Kaks-kolm viimast aastat on vastu ootusi mõjunud majanduslikult halvasti. EKKO on küll uutes läbikäimisoludes kodumaal populaarne ja vahel otse taevani ülistatud, kuid sellest hoolimata on meie majanduslik situatsioon just selle läbikäimise tõttu järsult halvenenud. Siinsed kodud on üle ujutatud kodumaalt tulevate kinkeraamatutega (mis on ka ainus mida seal saata). See halvab siinsete raamatute müüki. Üheltpoolt ei jõuta enam niipalju lugeda, teiseks peetakse sealset raamatut huvitavamaks ja paremaks. Vastutasuks sealseile raamatule saadetakse siit tarbekaupa, mille järel seal on karjув vajadus. Või siis saadetakse „riiulite tühjendamise“ korras siinseid vanu raamatuid (mis seal mõjuvad kui uued). EKKO on avaldanud 400–500 raamatut, ja neid annab võtta. Uute raamatute ostmine siin on järsult vähenenud (praegu on proosaraamatu piir 1000 ringis ja isegi alla). Eesti raamatute algupärane ostjaskond on kulunud aja jooksul küll surnud, küll vananenud ja juurdekasv on olnud väike. Ka siin on hakanud levima arvamine, et siinseid raamatuid polegi enam vaja. (Valev Uibopuu kiri Enn Vallakule 2. aprillil 1991.)

Kontaktid

Hruštšovi sula ja sellele järgnev aeg tegi võimalikuks suhtlemise kodumaa ja pagulaste vahel. Vanad tuttavad võisid kohtuda. 1956. aastal jõudsid esimesed turismirühmad Nõukogude Eestist Rootsi. Juhan Smuul ja Debora Vaarandi, Vladimir Beekman ja Johannes Semper kohtusid Stockholmis Raimond Kolga ja Kalju Lepikuga, Lundis Bernard Kangroga. Kui kodumaal sellest kirjutati, siis n-ö õigetelt positsioonidelt.⁷ Paguluses sellest eriti ei kirjutatud, kuigi kohtumisi toimus. Näiteks kutsusid Lepikud siis ja edaspidi kodumaiseid kolleege endale külla.

1965. aastal peeti Helsingis fennougristika II kongress, kuhu saabus ka delegatsioon Nõukogude Eestist. Paljude vanade sõprade ja tuttavate jaoks oli see esimene kohtumine 20

⁷ Vt nt Beekman 1960.

aasta järel. Bernard Kangro romaani „Keeristuli“ (1969) epiloog kujutab seda kohtumist Kangrole omases müstilises stiilis, vahendades peamiselt autori vastuolulisi emotsioone. Pagulaste omavahelises kirjavahetustes, mis oli tsensuurist vaba, sõelutakse põhjalikult „sealtpoolt tulnud“ inimeste saatusi ja nendelt kuulnud kodumaa-uudiseid (näiteks Julius Mägiste kirjad Ants Orasele või Rein Riitsalu kirjad Imant Rebasele).⁸

Nooremad inimesed, kelle hariduskeeleks ei olnud enam eesti keel, kuid kes eri põhjustel tahtsid end tunda eestlastena ja lugesid eestikeelset kirjandust, hakkasid üha rohkem jälgima kirjandust kodumaal. Seda mõjutasid paljud tegurid, mis võisid olla sageli isiklikud ja/või perekondlikud. Jaan Kaplinskile saatis väliseesti kirjandust tema sugulane Arvo Mägi. Ivar Grünthal pidas innukalt kirjavahetust Uno Lahega, kuid kodumaale siiski ei tulnud enne 1991. aastat. 1965. aastal hakkas Mana toimetama ameerika literaat Hellar Grabbi, kes käis Eestis esimest korda 1968. aastal ning pärast seda veel mitu korda, kuni sai viisakeelu.⁹

1920. aastatel sündinud põlvkond jaguneb siin kaheks – ühed (Talve, Lepik) ei kõnelnud avalikult Nõukogude Eesti kirjandusest, teised (Grabbi, Ivask, Grünthal) manifesteerisid peaaegu demonstratiivselt oma huvi kodumaise kirjanduse vastu. Selle kaudu said nad kritiseerida ka „teljekirjandust“. Pagulaskirjanike noorem põlvkond, 1930. aastatel sündinud autorid, vaatavad juba üsna üldise huviga kodumaise kirjanduse poole. Näiteks on Elin Toona meenutanud, kui värskena ja huvitavana tundus talle 1960. aastatel ilmunud Enn Vetemaa lühiromaan „Monument“. Helga Nõu on rääkinud, kuidas ta tundis sugulashinge ära Mati Undis. Nii Helga kui Enn Nõu on tunnistanud, et nad muidugi tundsid Karl Ristikivi, kuid ei pidanud tema romaane huvitavateks. (Nõu, Nõu 2012.)

Nemad olid pagulusse jõudnud teismelistena, nende haridus ja töökeskkond oli muukeelne ja kui neil oli huvi Eesti kultuuri ja kirjanduse vastu, eelistasid nad eesti kirjandust Eestist. Selle seltskonna eestkõnelejaks võib pidada Hellar Grabbit (sünd 1928) ja Enn Nõud (sünd 1933), kes ei kuulunud VEKL-i, kelle teoseid ei kirjastatud EKK-s ja kelle artiklid ei ilmunud Tulimullas. Nemad suhtlesid kodumaaga avalikult, käisid siin, kui lubati, tellisid Eestist raamatuid, kas VEKSA või Moskva kaudu. Mana 50. numbris 1982. aastal kirjutab Grabbi, et ajakirja eesmärgiks on olnud „hoida niipalju vaimset ja kultuurilist kontakti väliseestlaste ja Eesti vahel kui see on võimalik ja otstarbekas“ (Grabbi 1982: 1).

Kiites kodumaised autoreid, seadsid nad mõnikord kahtluse alla ka mõne autoriteetse pagulaskirjaniku, nagu Ristikivi, Kangro või Lepiku loomingu, sest võisid näha seal piiratud või igavust. Nemad otsisid ja said kontakti kirjanikega Eestis, kellest suur osa omakorda janunes kontaktide järele väljaspool Nõukogude Liidu piire. Neid kontakte oli kõige hõlpsam

8 Rein Riitsalu kirju vt Olesk 2011a ja 2011b.

9 Vt selle kohta Grabbi 2010.

leida pagulaste kaudu. Nii sündisid kirjavahetused kodumaaga, mis on praeguseks tänuväärne allikmaterjal eesti aja- ja kultuuriloo uurijatele.

Mismoodi kirjutati paguluses kodumaisest kirjandusest? Efektsemad on Ivar Grünthali baroksed ülevaated 1960. aastate lõpu Nõukogude Eesti kirjandusest Tulimullas (mis näitab, et tüli Kangroga ei olnud põhimõtteline). Tasakaalukamaid retsensioone avaldati Manas ja Ivar Ivaski ajakirjas *World Literature Today*. Autoritena, keda käsitleti ja kiideti, tõusid esile Jaan Kaplinski, Mati Unt ja Paul-Eerik Rummo. Üksmeelselt leiti, et kodumaine eesti luule on oma tippudes kindlasti tugevam kui proosa. Kuid võrdlevaid käsitlusi oli ainult üksikuid, neist kõige põhjalikum Ilmar Mikiveri sõjajärgse eesti kirjanduse ühine ajalugu, mis ilmus paljude aastate jooksul (1977–1982) Stockholmis ajakirjas *Aja Kiri* ja jäigi lõpetamata.

Kirjanduse kese liigub kodumaale

Kas see, et eesti kirjanduse kese loodi ja jäi püsima Rootsi, oli juhus või paratamatus? Rootsis oli kindlasti informatsiooni kättesaadavus kodumaa kohta vähemalt kultuuriküsimustes parem kui mujal. Rootsis oli lähemal, Rootsis elavad inimesed nägid inimesi kodumaalt sagedamini, ka siis, nad ka Eestisse ei sõitnud. Rootsis ei oleks olnud võimalik niisugune skandaal nagu 1964. aastal Kanadas, kus „punakirjanik“ Rudolf Sirge külla kutsunud perekond seltskonnast välja heideti. Samal ajal olid USA ja Kanada eestlastel suuremad majanduslikud võimalused. Kogu suhtumine Eestisse oli ookeani taga pragmaatilisem. Ka vabadusvõitluse kese oli pigem Ameerikas ja Kanadas kui Rootsis, kus oldi poliitiliselt neutraalsemad.

Muidugi on kõik niisugused väited üldistavad. Kultuurilist aktiivsust oli eestlaste ringkondades kõigil mandritel, kuid kunstiväärtuslikku kirjandust loodi peamiselt Rootsis. Mujal oli lihtsalt kirjanikke vähem ja neil oli seal ka raskem eesti keeles kirjutamist alal hoida. Samal ajal oli Põhja-Ameerikas arvuliselt rohkem neid eestlasi, kes tegid akadeemilist karjääri humanitaaraladel. Tiina Ann Kirss (sünd 1957) on pagulaste dilemmat suhtes kodumaaga kirjeldanud: „[---] ühelt poolt valiv, ent kaastundlik avatus Nõukogude Liidu poolt okupeeritud kodumaa kultuurilmingute suhtes, ja teisalt kogu kodumaise kultuuri kui „rüvetatu“ ja kollaboratsionalistliku, põhimõtteline, isegi kategooriline eitamine“ (Kirss 1999: 757). Nende dilemmade vahel tuli elada. Noorematel oli lihtsam olla mõistev kodumaal tegutsejate suhtes. 1950. aastatel sündinute nimel on Toomas Hendrik Ilves ühes oma esimeses intervjuus Eestis 1988. aastal emotsionaalselt kirjeldanud, missugused olid tema tunded, kui ta sattus lugema kaasaegset eesti luulet: „See oli väga huvitav, märksa huvitavam kui see, mida ma seni olin teadnud“ (Ilves 2007: 217).

Eesti kirjanduse kese oli 1970. aastateks liikunud kodumaale ja senine paguluskirjanduse perifeeria ruttas seda ära kasutama. See tõi kaasa probleeme, sest Grabbi ja tema mõttekaaslased olid Eestiga suheldes kasutanud palju VEKSA-t ja olnud sel kombel ka nõukogude propaganda teenistuses. Uus, „Põrpi“ põlvkond nimetas neid „safarieestlasteks“ ja heitis ette

poliitilist põhimõttelagedust (Ilves 1988: 16). Ometi ei tahtnud nemadki kodumaise eesti kultuuri ees ust kinni lükata. Nii võimendusid omavahelised erimeelsused sel ajal, kui loominguline jõud järjest langes ja väliseesti kirjandus vaikselt oma lõpule lähenes.

Samal ajal edenes paguluses aga akadeemiline kirjandusuuring, kus üha rohkem tegeleti eesti, eriti kodumaiste autoritega.¹⁰ Võimalusi eesti autoreid läänes tutvustada ei olnud palju. Pagulaskirjanikke, vähemalt nende aktiivsel loomisajal, ei tõlgita eriti palju üheski riigis. Põhjused võivad olla poliitilised, kuid asi võib olla ka selles, et pagulasautorite selja taga puuduvad riiklikud institutsioonid ja suured kaubanduslikud kirjastused, kes nende raamatuid turustaksid. Lähiminekust teame mõnda üksikut maailmakirjandusse jõudnud pagulasautorit, kuid eestlaste hulgas neid ei leidu. Marie Underi esitamine Nobeli auhinnale, mida Ants Oras ja teised korduvalt tegid, ei viinud sihile. Kodumaistel kirjanikel on olnud rohkem õnne. Oletan, et Jaan Kaplinski teel rahvusvahelisele tuntusele on olnud oma osa ka väliseestlastel, eeskätt Ivar Ivaskil. Samuti on siin teeneid eesti päritolu humanitaarteadlastel (professorid Ivar Ivask, Maire Jaanus, Mardi Valgemäe, Tiina Ann Kirss ja teised), kes käsitlesid kaasaegset eesti kirjandust rahvusvahelistes teadusväljaannetes.¹¹

Välis- ja kodueesti kirjanikud ise said kokku 1989. aasta mais Helsingis. Initsiatiiv kohtumiseks tuli muidugi Tallinnast, kus aga mõeldi sellele, et paljud väliseesti kirjanikud ei oleks nõus Eesti NSV-sse tulema, ning leiti, et kohtuma peaks neutraalsemal pinnal. Helsingis pakkusid kohtumise korraldamisel abi Soome Kirjanduse Selts ja Tuglase Selts. Kui VEKL-is 22. oktoobril 1988 arutati kutset kohtumisele, oli laual kaks võimalust: Lepik, Talve ja Kolk soovisid, et liit vahendaks kutset Soomes kokku saada kõigile oma liikmetele, kuid igaüks otsustaks ise, kas ta läheb või mitte, ning kohtumine toimuks mitteametlikult. Enn Nõu ettepanek oli teine – VEKL-i esimees peaks võtma ametlikult kontakti Eesti NSV Kirjanike Liiduga Tallinnas ja kohtumine toimuks kahe organisatsiooni vahel. Hääletamisel jäi ülekaalukalt peale esimene ettepanek¹² ja selle tulemusel Enn ja Helga Nõu kohtumisel ei osalenud. Kuid Helsingisse ei läinud ka näiteks Valev Uibopuu, kes kartis, et kogu tähelepanu läheb seal Nõukogude Eesti kirjanikele. Helsingi kohtumine oli kodumaistele kirjanikele tõeliselt meelde jääv elamus ja ka pagulaskirjanikud jäid enamasti rahule. Seal toimusid avalikud esinemised publikule ülevaadetega kodu- ja väliseesti kirjandusest (esinesid Jaan Kross, Paul-Eerik Rummo, Arvo Mägi ja Ilmar Talve)¹³ ning kinnised läbirääkimised edasise võimaliku koostöö

10 Vt nt Kurrik (Jaanus) 1975, Ivask 1975. Tiina Ann Kirsi doktoritöö (Kirss 1994) materjal pärines eesti kirjandusest, peamiselt Jaan Krossi loomingust.

11 Hea võimaluse selleks pakkus ajakiri Books Abroad / World Literature Today, kus Ivar Ivaski peatoimetamise ajal hakkasid regulaarselt ilmuma lühikesed arvustused eesti keeles ilmunud teoste kohta kodu- ja välismaal.

12 VEKL-i koosoleku protokoll 22. oktoobrist 1988.

13 Ettekannete tekstid on avaldatud 1989. aastal ajakirja Looming 7. numbris.

üle. Muidugi sõlmiti palju tutvusi, kui üheskoos otsiti võimalusi „ühe eesti kirjanduse“ loomiseks. Andres Langemets tuletas meelde, et tõeliselt ühised on mõlemal pool vaid lugejad. (Langemets 1989.)

Kodumaine huvi väliseesti kirjanduse vastu oli kogu aeg olnud suur ja olude vabanemisel 1988. aasta järel lausa lahvatas mõneks aastaks. Kirjastused Eestis hakkasid entusiastlikult pagulaskirjandust välja andma. Paraku taandus see huvi järsult 1990. aastate esimesel poolel. Suured tiraažid Ristikivi, Kangro ja teiste pagulaskirjanike teoseid jäid Eesti raamatupoodidesse seisma ning kordustrukke varasemast pagulaskirjandusest tehti hiljem palju ettevaatlikumalt. Kogu situatsioon eesti kultuuri ümber muutus kiiresti hoopis teiseks – kirjandus tervikuna marginaliseerus noores kapitalismis, raamatute tiraažid langesid kiiresti ja uus põlvkond hakkas looma juba teistsugust kirjandust.

Karl Ristikivi pidamas ettekannet Eesti Rahvusfondi ettekandeõhtul Uppsala Eesti Kodus 1966. a. – EKLA, D-216: 46

Kirjandus

- Beekman, Vladimir** 1960. Sūgis Rootsi Kuningriigis. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Bourdieu, Pierre** 1999. The Field of Cultural Production. Cambridge: Polity Press.
- Grabbi, Hellar** 1982. Mana 25 ja 50. – Mana, nr 50, lk 1–6.
- Grabbi, Hellar** 2010. Seitse retke isamaale. Mälestuslikud esseed. Tartu: Ilmamaa.
- Ilves, Toomas Hendrik** 1988. Niikuinii. (Saateks almanahhile *Põrp!*). – *Põrp!* 1988, lk 6–20.
- Ilves, Toomas Hendrik** 2007. Vaade vabast Euroopast. – Mall Jõgi, Kõnelesid. Jutuajamisi kirjarahva ja teadlastega aastatest 1979–2006. Tallinn: Tänapäev, lk 215–224.
- Ivask, Ivar** 1975. The Dream of the Estonia Poet Georg Marrow. – Journal of Baltic Studies Vol. VI, No. 2/3, pp. 185–189. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/01629777500000201>
- Kangro, Bernard** 1955. Arvud ja elu eesti pagulaskirjanduses. – Tulimuld, nr 1, lk 41–52.
- Kirss, Tiina** 1994. The Censor's Apprentice: Political Allegory and Aesopian Discourse in 20th Century Estonian and European Texts. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Kirss, Tiina** 1999. Purustatud tamme harud: kodueesti ja diasporaa kirjandussuhted. – Looming, nr 5, lk 756–769.
- Kolk, Raimond** 2007. Tuulisui ja eesti pagulaskirjanduse algus. – Mall Jõgi, Kõnelesid. Jutuajamisi kirjarahva ja teadlastega aastatest 1979–2006. Tallinn: Tänapäev, lk 225–232.
- Kronberg, Janika** 2002. Tiibhobu märgi all. Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1950–1994. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Kurrik, Maire** 1975. Modernism in Estonia: The prose of Mati Unt. – Journal of Baltic Studies, Vol. VI, No. 2, pp. 171–179. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/01629777500000181>
- Laak, Marin** 2010. EKK ja pagulaskirjanike viimane põlvkond: 1960–ndate noortekogumiku „Tont teab“ saamisloost ja tagamaadest. – Tuna, nr 2, lk 116–134.
- Langemets, Andres** 1989. Eesti kirjanduse kohtumine ja kestmine. – Looming, nr 7, lk 995–996.
- Lilja, Pekka, Sirje Olesk** 2005. Urho Kaleva Kekkoneni kõne Soome estofiilidele. – Akadeemia, nr 2, lk 243–254.
- Nõu, Enn, Helga Nõu** 2012. Pagulane Karl Ristikivi. – Looming, nr 10, lk 1450–1455.
- Olesk, Sirje** 2011a. Pagulased ja kodumaa. Kirjad Soomest. – Tuna, nr 2, lk 129–140.
- Olesk, Sirje** 2011b. Rein Riitsalu kiri Soomest. – Looming, nr 2, lk 246–254.
- Parve, Ralf** 1958. Öndsuse labürint. – Looming, nr 9, lk 1286–1332.
- Raag, Raimo** 1999. Eestlane väljaspool Eestit. Ajalooline ülevaade. Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Rajamaa, Helmi** 1999. Paguluse sirvilaudu. Päevikumärkeid aastatest 1950–1980. Tallinn: Virgela.
- Ristikivi, Karl** 1996. Viimne vabodus. Koost Janika Kronberg. Tartu: Ilmamaa.
- Ristikivi, Karl** 2008. Päevaraamat 1957–1968. Tallinn: Varrak.
- Sõprade kirjad 2013 = Sõprade kirjad on su poole teel. Jaan Kaplinski ja Hellar Grabbi kirjavahetus 1965–1991. Eesti kultuuriloo allikmaterjale. (Litteraria, 26). Koost Sirje Olesk. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi Teaduskirjastus, 2013.

Käsitkirjalised allikad

Valev Uibopuu kirjad Tuuli Reijonenile. – EKLA, f 356 m 28:1.

Valev Uibopuu kirjad Enn Vallakule. – EKLA, f 356 m 37:21.

Välismaise Eesti Kirjanike Liidu koosolekute protokollid. – EKLA, reg 2000/111.

Veebiallikad

Maripuu, Meelis 1998. Sõjakurjategijate protsessid ENSV Ülemkohtus – kohtupidamine või etendus. http://www.riigikohus.ee/vfs/742/Maripuu_RKkonverents08.pdf (11.04.2014).

Sirje Olesk, PhD, Eesti kirjandusmuuseumi vanemteadur. Uurimishuvideks eesti kultuuri ja kirjanduse ajalugu ning Eesti-Soome kultuurisuhted.

E-post: sirje@kirmus.ee

The centre and periphery of Estonian exile literature

Sirje Olesk

Keywords: Estonian literature, exile literature, Estonian SSR, literary field, literary canon

This article focuses on how and why the centre and periphery of Estonian exile literature were formed. The centre developed in Sweden with the founding of the Estonian Writers' Union Abroad in 1945 in Stockholm, and the Estonian Writers' Cooperative in 1951 in Lund.

Exile literature with the most enduring artistic merit was published in this Lund-Stockholm axis. The Writers' Cooperative was a well-managed publishing house that took into account readers' requests. Almost all significant writers in exile issued their works through the Cooperative. Writers whose works were rejected by the Cooperative formed the periphery of exile literature. The boundary between the two was not rigid, with movement from one grouping to the other, although the centre remained united.

In 1957, writers of the younger generation on the periphery founded the literary magazine *Mana*, which devoted a great deal of space to literature published in the homeland, unlike the centre. This relationship with homeland literature differentiated the centre from the periphery.

The writers of the centre did not visit the occupied homeland or publicly recognize the works of writers from Soviet Estonia. For them, it was vital to maintain control over the purity and viability of exile literature.

Exile publishing flourished in the 1940s and 1950s, as homesickness and limited fluency in local languages increased interest in books written in Estonian. Later, this interest inevitably and steadily decreased. The younger generation of exiles often read in the language of the country where they had settled. It was possible to send only a very few books to the homeland.

Leading writers-in-exile Bernard Kangro, Karl Ristikivi, Valev Uibopuu, Kalju Lepik, Ilmar Talve and others did their utmost to publish and distribute their works because they regarded literature as the foundation of national identity. It was necessary to protect this identity, and any competition with homeland literature would have destroyed their unified field of literature and drawn away current and potential readers.

Similarly, the peripheral authors needed a rallying point, and adopted the more innovative literature being issued in Soviet Estonia. On their side, homeland Estonians maintained throughout the Soviet occupation a steady interest in Estonian literature from abroad, despite difficulties in obtaining it. The symbolic meeting of exile and homeland literatures took place in Helsinki in May 1989 when the Writers Union of the Estonian SSR initiated a meeting of Estonian writers from the homeland and abroad.

Societal changes in the 1990s drove literature as a whole from the centre to the periphery, and consequently a great deal of the literature written both in exile and in Soviet Estonia faded into obscurity.

Sirje Olesk, PhD, senior researcher at Estonian Literary Museum. Her research interests include the history of Estonian culture and literature, and cultural relations of Estonia and Finland.

E-mail: sirje@kirmus.ee